

SECTION

8

LARA

LARA KASEM TAANE DEM NE

Ni Lara De Poponem Lara

BOBOOM

Popwara kanto tɛ ni lara de poponem lara na ye kolo to mo Kasem taane dem ne. Popwara kanto wó ja n boboŋa ka vo na lwom/jwoni kaanem na tɔge de ye ni lara kikio to baŋa ne mo. Ka wó bere-m na lwom wola de ba na ke na lwom tei to. Bobwea yam ta wó ja-n boboŋa ya vo wɛ-lworo baŋa ne, de kolo ŋwaane dé na lwoori wɛ to. Nmo wó lelage n nii kolo ŋwaane nmo kateiri dem na tɔge na lwom baŋa de lwoori wɛ to. Popwara kanto jege ŋwaane ka pae nmo Kasem zamesem baŋa ne ye ka ta wó zeini nmo berem kateira yadwonna zamesem baŋa ne nenɛne Wechwɔŋa de Dwea Naga na jege se ka taa ye tei to. Popwara kam wó zeini-m se n ta-n jege yi-suuri n pae n tetere dwi dem nabaara kikia de dwoa yadwonna nabaara kikia de. Popwara kam ta wó woli-m se n lware lusei na ye kolo Ghana teo kom ne to. Á wó ke bobwea lusei selo na wo abam kateiri dem ne to baŋa ne. N wó nii tapana na tɛ lusei taane to. A wó bwɛ lusei na tɔŋe kolo to bobwea. Se ko woli da, popwara kanto ta wó bere-m sensɔla na ye kolo de wonnu telo na wo sensɔla wone to. N bereno wom wó tɔge abam yiga se á bwɛ wonnu telo dwi dwi na wo sensɔla wone to, ye tento tedwonna mo ye keira, boboŋekurim, sensɔla naga, maŋa de jeiga, taro wom boboŋa, de tedwonna.

Popwara kanto tiim ne, n jege se n wane n:

- Zane na lwom yedaa na ye tei to Kasem ne (boba kikia, kaanem / labaare dem tetere de gurim.)
- Bwɛ lusei bobwea (se totoŋa de wola)) taro wom boboŋa na ye kolo to,, de tedwonna.
- Yɛ tapane na ye sensɔla to wone (tayuu, boboŋekurim, poponno botarebia kurim, nonoga taana, de tedwonna).

Boboŋ-kura

- Na lwom ye nabaara we-lworo mo.
- Na lwom na-tɔga kam pɔɔre ka zege kuni beto ':' Boboa kikia, kaanem / labaare dem tetere de gurim.
- Boboŋekurim dem mo ye sensɔla kam na te kolo taane chekke to.
- Sensɔla naga ye kikia yam na vei tei sensɔla kam wone to.
- Jeiga de maŋa ye mɛ de maŋa kalo tete chekke sensɔla kam na ke to mo.
- Poponno boboŋe dem mo ye kolo na wo poponno wom yuu ne ye o wora o popone sensɔla kam konto to mo.
- Lua lei tɔge se ye ŋwea chullu wonnu mo na bere we, to wom nɔɔna se we ba ge-o, to wom wo churu chwoŋa ne, ka ye chwoŋa mo nɔɔna na tɔge da ba mae ba ŋɔɔne de chira, to wom nɔɔna na mae ba bere ba boboŋa, de tedwonna.

NA LWOM

Dé wó bwe wonnu teto telo tem na ye na lwom yedaa to bobwea. Na lwom yedaa kam ne, dé wó bwe wonnu tento teto mo; boboa kikia, Kaanem / labaare dem tetere de gurim.

Na lwom ye kikio mo dé na ke dé mae dé kaane tangwana, jwona naa chira. Ko ye chwoŋa mo nɔɔna balo na tɔge nabaara wechwoŋa kam to na tɔge da ba mae ba ware we. Kikio kolo dé bwoi we na lwom to ye na, mun-na, sana naa wodiiru tedwonna mo ba mae ba kaane tega kam naa wonnu tedwonna ne, tio, kandwe/peo, buga, etc, se ba ma ba lwoori ŋwea wonnu naa wola (Ayim-Aboagye, 1993: 165). Teene dedwonna ne, wodiiru tedwonna wae te mae te ke na lwom ne mumuna naa kamaana amaa Kasena nabaara ne, banto mae Kasena wodiiru telo maama dé nabaara bam deém na vare to mo ne mena de sunuga mo ba kaana. Ba ta mae nɔɔna de ba lwoi na. Konto maama ye koloŋwaane ye kaanem dem wora de ke to mo wó bere wonnu telo na wó ma te lwo na bam to. Na lwom debam Afereka ne ye wo-cheɔ mo kateira dede ne. Konto ye chwoŋa mo naŋona na tɔge da ba mae ba ŋɔɔne de chira bam ye ba lwoori wola ba tei ne maŋa maama. Ghana ne, diga yuu tiina de kateiri dem nakwa wae ba lwoi na nabaara kikia yadwonna neneene bu yere pam, kadiri, paare tijim keim maŋa ne de tedwonna.

Totoŋe 8.1

Nii sinii tento na wo kuri ne to se n na kateira dwi dwi na lwoi na tei to. Popone wonnu telo nmo na ne pa te ye na lwom yedaa to se n daare n kwei te n mane de labaare delo na wo kuri ne to.

Ga Libation video: <https://youtu.be/X9wBlgwzHn4>

Akan Libation video: <https://youtu.be/ZNJ6Fw2-flk>

Na Lwom Yedaa Kam

Na lwom yedaa ye **boboa**, **Kaanem** / **labaare dem tetere de gurim**.

Boboa

Kanto mo ye manja kalo wolo na lage o lwo na bam to na wó ṣòṣòne de wa balwa yam se ya cheigi-o to. Kaanem tu/na-lworu wom yeini o bobo o bwoṣi Baṣa Wε de o kaane Katega mo yiga, ye wa balwa bam laam saṣe se ko vo ko kweeli de sṣṣ chira bam. Boboa kikia yam ye japwoora magem mo se Baṣa Wε de chira bam lware we o tu ba yiga.

Baṣa Wε de o kaane Katega

Zaṣe se á jwoṣi mun-na

Se abam mo tei tega kam ye dé tṣge dé zoora

Se ko zege voro gwoli ne mo we

A taa jege a jeṣa na se a pa abam

Se á pa zurim tu tega

Nam nii a na bam mo tento

Jwoṣi, se-n ja-n yi kaporo kom

Se á ja á di Wε tei á lwoori na

Se zurim tu tega

Pa na se dé kwei twoga kadoa dé toṣe dé pore

Pa na se vṣṣ vṣṣ ni yé seene

Se tega kam ná pwoni ka lamma

A wó taa jege a jeṣa pi-bea se a maa ke á lei

Aaa! Á yaa ze ná wo fṣge lanyerane

Ko laam wó taa wo abam tei ne mo

Konto daa baa taa tɔge debam

(Nabaarese, 2024)

Kaanem / labaare dem tetere

Kanto maɲa ne mo kolo tetere chekke ɲwaane kaanem dem na lage de ke to laam wó nuɲi kaanem tu/na-lworu wom ni. Ywo mo na-lworu wom wó lwoori wonnu telo maama o na lage to naa o bere yi-suuri de kolo maama na maɲe ko ke ba pa-o to. Kanto maɲa kam ne, na-lworu wom wó ta de wa yam kolo ɲwaane o na wora o lwoi na bam to. Ywo seeni mo na-lworu wom wó lwoori choom o nuɲi wa yam tei ne de.

Gurim Dem

Konto mo ye kikio kom kwola; gurim dem jei ne mo na-lworu wom laam wó ke chira bam lei ye o daare o gwoni ni de ba ne, ba na ke o na lage kolo to ba pa-o o ta wó jwoori ba tei. Na-lworu wom ta wó lwoori yezura naa zurim o daare o ta ba se ba chɔge puse-nyena boboɲa. O ta wó lwoori zaane o pa nɔɔna balo na zeini teo kom to. Wonnu tedwonna keim maɲa ne na-lworo yeini ko wora – bayaaro sweem, chaa saɲem, bu doɲa seem/yere pam, etc. Nyenyero telo na wo kuri ne to bere Ghana ne dwoa yadwonna na lwoi ba na tei to mo.

Fig. 8.1: The message in a libation.

Fig. 8.2: The invocation.

Na lwom zola/wonnu:

Teo naa kateiri maama na mae zola yalo ba lwoi na to dae bedwe amaa yadwonna mo ye: zombia, na-gaao, mun-na, sa-soɲo, mena de gole de sunu-luɲu, de tedwonna.

Fig. 8.3: items used in performing libation.

Totoŋe 8.2

Ta yere delo ba na ma ba bwoi wolo na lwoi na abam kateiri dem ne to se n daare n ta n leira yam de n yuudwoŋi na nuŋi kateiri dedwoŋi to.

Na Lwom Nyɔɔre

Na lwom de ye we wara mo na jege ɲwaane ya pae na-lworu wom. Nyɔɔra yam yadwonna mo tento kuri ne:

- i. Ba tɔge konto baŋa ne mo ba maa tei Baŋa We.
- ii. Ba tɔge konto baŋa ne mo ba maa tei wa-balwa de chira.
- iii. Ko pa se nɔɔna balo na cheigi to lware we ba ye dwi dedwe mo ko tɔge de ba kuri na nuŋi me to.
- iv. Ko pae dé bere dé ɲwaŋa wakia mo nabaara wonnu baŋa ne.
- v. Ko pa se dé bere dé ywono mo nabaara kikia de faŋa wonnu baŋa ne.
- vi. Dé tɔge konto baŋa mo dé pae dé chorro de dé badwonna balo na tege to zula.
- vii. Ko pa se dé zamese botarebu-doora.
- viii. Ko pae nɔɔna wae ba lare lanyerane.

Totoŋe 8.3

1. Ma n tetere botarebia n ma-n maŋe na lwom nyɔɔre dem se ko veere jase n daare n ta n leira yam n bere kelase dem.
2. Ta wonnu telei te keim maŋa ne ba na lwoi na abam kateiri dem ne to. Ta n leira yam n bere n dwonna bam.

Totoŋe 8.4

1. Nii sinii na bere ba na lwoi na tei to: <https://www.youtube.com/watch?v=X9wBlgwzHn4&t=19s>
2. Maŋe wolo na wora o lwoi na bam to na zo wonnu telo to.
3. Ta wonnu teto telo na me te lwo na bam to.

Totoŋe 8.5

Jeini na gurupa ne se gurupi maama taa jege nɔɔna bana ko taa vei banu. Nmo tetere ke se ba nii ba na lwoi na tei to. Nɔɔno dedoa ke na-lworo kom se o dwonna bam taa zeini-o. Popone na á na lage á ke na-lworo kom tei to tɔno baŋa ne se á laam daare a bobo ko keim. Kwaane se n pa boboa kam, kikia yam tetere de gurim dem maama veere jase. Ti n yiga se n ke n bere kelase dem ba na lwoi na tei to!

EXTENDED READING

Dzata, E. (2022). Theological and Philosophical Significance of Libation (Traditional Prayer) Among Indigenous Mafi-Ewe People of Ghana. *Indiana Journal of Humanities and Social Sciences*, 3(9), 57-63. [https://indianapublications.com/articles/IJHSS_3\(9\)_57-63_63355503c7fa44.50663845.pdf](https://indianapublications.com/articles/IJHSS_3(9)_57-63_63355503c7fa44.50663845.pdf)

LUA LEI

Ka-boŋe chekke bwia

Ko ye tɛ mo n yera ne maŋa kalo n yera nɔɔno na gɛ o ŋwea to?

Lua lei ye bɛ mo?

Lua lei ye lei selo ba na leeni lua maŋa ne de tigura wɛɛne se ko bere wo-chɔɔ to mo. Kasena yeini ba leeni se lu-lea naa lu-fuli ne mo. Lua lei dwoa yam ye yato mo: lusei, nagoro /tigura dedaane swogo lei. Selo ba na leeni kaane lua ne to ye lusei mo. Ba leeni se ba ma ba guli naa ba seini **to** wom mo ye se ta ye chulu woŋo de mo, se ta mae se kwei boboŋa. Dé ta wó ta we lua lei ye lei na leeni mɛɛmɛ ye se jege yu-vuru se leenim maŋa ne to mo. Lua lei ye seina taane mo ba na mae ba seini twa. Lua lei ye ŋwea chulu woŋo naa kikio mo ba na mae ba bane twa ba yage churu ne.

Kaane lua fulim ne de, ba yeini ba leeni swogo lei ko maŋe de ba na jeeri swogo kom ba beene naa ba na jege ko ba vei se ba lo.

Ko woli da, nagoro nye ne lusei mo tei ye sento ye tigura lei mo ba na leeni baaro lua ne ko maŋe de o na tege pwola ne ye ba zeŋe-o ba beene sɔŋɔ. Baaro lu-fuli ne de ba ta yeini ba mɔɔne nagoro, ye ba sae nagoro chwei zagem ne.

Lei sento maama ye lua lei mo na bere Kasena nabaara na ke tei ba bane ba chorro pae ba vei churu to.

Lua lei Totonja

- i. Ko maa bere wo-chɔɔ.
- ii. Ko bere we twa de naŋona jege woŋo ba ke daane
- iii. Ba tɔge lei sem baŋa ba maa pae labaare na jege ŋwaane to yi cheigina.
- iv. Ko maa bane twa mo se ba yi churu.
- v. Ko bere ba na gɛ ba nɔɔno tei to mo.
- vi. Kateira yadwonna ne, lusei/nagoro ye fefeo chulu woŋo mo se ba ke toone ná goa.

Lua lei Nyɔɔre

Wonnu telo na wo kuri ne to ye lua lei nyɔɔre mo:

1. Se ye chwoŋa kalo ba na tɔge da ba ma ba seini twa to mo.
2. Se bere faŋa de zem logo kom na jege woŋo ko ke daane tei ye se ta bere naŋona de twa bam de na ye daane tei to.
3. Se bere we to wom nɔɔna ge ba nɔɔno.
4. Se bere we to wom de o nɔɔna bam ta ye daane mo
5. Se ye chwoŋa kalo ba na tɔge da ba maa lwoori apaasa ba pae twa bam to mo.

Fig. 8.4: Performing a dirge

Totoŋa 8.6

Gwaane de n dwoŋi se á bwe nyenyego kolo na wo baŋa ne (Figure 8.4) to bobwea.

Totoŋa 8.7

Bwei n bereno se o popone lua lei maana se n nii. Gwaane de n dwoŋi se á ye labaare delo n bereno wom na popone o tiŋi to.

Totoŋa 8.8

Nii sinii kom na wo kuri ne to se n daare n ta kolo n na ne to de kelase dem maama.

Nyenyego na bere noono na wora o leeni lua lei:

https://www.youtube.com/watch?v=M3_r-09Mf4E

Totoŋa 8.9

Gwaane de n dwonna balei naa batɔ se á bwe kikia yanto na jege wola yalo ya pae wolo na ge o noono wom to naa á bwe kolo na pae ya ba jege wola ya pae wolo na ge o noono wom to.

Totoŋa 8.10

Bwe ba na leeni lua lei tei abam kateiri dem ne to bobwea. Ta n leira yam de n dwonna bam.

EXTENDED READING

Click on the link to read more on dirges: <https://poemanalysis.com/poetic-form/dirge/>.

SENSOLA WO WONNU

Sensola

Sensola ye poponem lara dwoa yam dedoa mo. Ba kwei nwanja naa taane na popone tei to chwoɔ sem mo ba ma ba popone ka. Ka popone ka toge taane poponem wade de taane na toje tei to mo pa ka lana. Ka ba popone ne seina taane tei, ka nam ba soona. Ka bere bobonja, kikeeru, ye ka pae labaare yi garena.

Totoŋa 8.11

Maŋe se ko veere nmo na nigi sensola kuri pa ka ye kolo to se n daare n kwei n leira yam n ma-n maŋe de n dwonna bam nyena kelase dem ne to.

Sensole Wo Wonnu

1. **Keira:** Nɔɔno wolo, varem, naa kolo maama na ke totoŋe sensole wone to. Keira wae ba ye nabiina naa vara. Sensola lane maama zege keira bam totoŋ-ne na ye selo to baŋa ne mo. Keira sensola wone ye wo-cheɔ mo; ye keira dedeera mo ye balo keim dem na saŋe naa de zege ba baŋa ne ye banto mo yeini ba na chane dem se ko bere sensola naga na vei tei to. Keira maana mo ye keiru dedeero wolo na yeini o ni chane naa o yaare wonnu na vei tei to nwaane; keiru dedeero wom dono/dom wom maa ye wolo na ke kikeeru se te taa daane naa te pae keiru dedeero wom yaare to; keiru wolo na ba leiri o bobonja sensola kam wone to de keiru wolo na leiri o bobonja o toje wonnu se te taa vei de sensola kam nenene ko na maŋe tei to maama de ye keir-dwoa mo sensola wone.
2. **Bobonjekurim:** Konto mo ye sensola bobon-kuri naa ka nyɔɔne. Ko yeini ko zege keira bam kikeeru nenene bampono, negero naa wopwolo baŋa ne mo pae bobonje dem nuɔi jase. Sensola wae ka jege bobonjekurim balwa na zeini pae bobonjekurim kamunu kom kuri zege chekke to.
3. **Jei de maŋa:** Konto ye labaare mo na bere jei naa maŋa kalo sensola kam na ke to. Ko na bere kolo to (tega baŋa nwea, faŋa wonnu, nabaara kikia naa tega siseina) ye te na me te toje tei sensola wone to mo.
4. **Sensola naga:** Konto ye kikia na vei ya twonji daane tei sensola wone to mo. Ko ye nɔɔno na tigisi o bobonja de o kikia sensola wone se ko bere ni-seem, kazoe, de chane na pae wonnu vei tei to mo. Kikia yam na saŋe daane

sensɔla kam ne tei to wae ya ye mwale mwale se nɔɔno lware kolo na wó ke ko saɲe to naa ya wae ya pa se nɔɔno baa lware kolo na wó ba ko saɲe to.

5. **Ta-toleno/taro zega naa boboɲa:** Pwola kanto mo dé da dé maa nii sensɔla tayuu kom de sensɔla kam maama. Ko wae ko ye keiru mo tole kolo o de o dwonna bam na ke to (taro wom tɔge o wo kikia yam wone mo) naa taro na jwoɲi o tole ye ko dae we o ye keiru mo sensɔla kam ne to. Keiru na tole kolo o de o dwonna bam na ke to, botarebia banto mo o yeini o maa tole: **a/amo; dé**, ye taro wolo na wo gwaane keira bam wone to maa mae, **o, ba, banto de wonto** botarebia bam mo o tola.
6. **Poponno boboɲa:** Konto ye boboɲe delo poponno wom na lage se de yi o garena to mo. Kanto ye maɲa kalo poponno na wó ke kikia pa ko woli boboɲa yia maanem, kikia yadwonna, wonnu, swa naa kolo na pae boɲem to (kolo na pae nɔɔno boɲe dede de kolo na ba pae boɲem dede) o gwaane jei de maɲa wone to mo. Ko wae ko jege wo-chɔgo, ko jege teena naa yaara.

Totoɲa 8.12

Gwaane de n dwonji kelase ne se a bwe sensɔla wo wonnu tena telo abam na lage to. Laam ta na á leira yam á bere kelase dem maama.

Totoɲa 8.13

Ta de n bereno wom se o popone labaare na ye sensɔla to o pa-m. Gwaane de n dwonji se á ga á daare á ye ba na me sensɔla wo wonnu tem ba toɲe tei sensɔla kam wone to. Ma maana na wo sensɔla kam ne to n zeini yeem delo n na wora n ke to. Bwe wonnu telo n na ye to den dwonji kelase dem ne.

EXTENDED READING

Agyekum, K. (2013). *Introduction to literature (3rd ed.)*. Adwinsa Publication.

SENSOLA ZANEM

Totoŋa 8.14

N maŋe n da yiga n zamese wonnu telo na wo sensola tapane wone to. Tento wone tegeera mo n wae n gula? Te maama ye teredo mo.

Beŋwaane mo wonnu tem konto dedoa dedoa jege ŋwaane?

Sensola Zanem

Ka-zane sensola ye ka gareɗ, ka kuri niiri, de ka-ye ka-lware boboŋekurim delo na wora to se-n daare n nii ka lane, nonoga taana de yalo na dae nonoga taana, de wonnu telo na woli poponem lane to mo. Se-n zane sensola wone to, maane wonnu tento ni ne:

NATŌGA	KŌ TETE MO	ZEINA TAANA
1	Labaare dem nyɔɔne (be, kɔ, dɔ, etc.)	Be mo tei ye kurim dento ke? Woyum tem ye tɔ mo? Popone labaare dem kukuanu
2	Tayuu naa Woyum (beŋwaane, koŋwaane, woŋwaane, etc.)	Kolo chekke ŋwaane popono wom popone to ye kɔ mo?
3	Ta-toleno/taro zega naa boboŋa	Wo mo ŋɔɔna? Bera mo ye cheigina bam? Ta-toleno/taro wom tetere mo naa nɔɔno mo tole?
4	Jei de maŋa (yeim mo de maŋa kɔ tete ne)	Maŋem dɔ fee fee mo wora se ko bere jei de maŋa kalo poponem dem ke to? Beer maana chekke se ko bere. Jei de maŋa kam woli boboŋekurim dem tate mo?

NATŌGA	KO TETE MO	ZEINA TAANA
5	Ka lane (tate mo)	Nii yedaa kam de ko na ye tei poponno wom boboŋa ne to. Taane dem ye yiseena taane mo naa de ye delo na ba tiini de seene yia to mo? Nii poponno wom na me tapuna de poponem wade selo o toje to. Keiru tetere ni ŋwaŋa wora na? Ka ye ka yera de sedwonna na? Boboŋa yia maanem wonnu to mo wo poponem dem ne? Poponno wom boboŋa ye tate mo/ Ko ye ta mo poponno wom tei ne poponem dem wone? Ko maŋe daane tate mo? Boboŋa yam woli tayuu naa woyum tate mo?
6	Nonoga taana	Le nonoga taana nenene metafo , simili, ka-leiri-ka-ji, nyenyero, ka-ta-ka-gaale, ka-ta-ka-seigi, sea taane de tedwonna

Totoŋa 8.15

1. Ta de n bereno wom se o pa-m sensola tapane. Gwaane de n dwoŋi se á ga sensola kam se á daare á le wonnu tento ka wone:
 - a. keira
 - b. jeiga de maŋa
 - c. boboŋekurim
 - d. taane dem nyone
2. Ga n leira yam n bere kelase dem se ba bwe ya bobwea.

Totoŋa 8.16

Jeini na gurupa gurupa á ga sensola tɔnɔ (sensola tapane dem jege se de le de nuŋi sensola tɔnɔ kolo ba na kuri se á zamese Kasem ne to mo). Laam popone kukuanu tapane delo á na gage to se á le á daare á bwe nonogo taana na wo muri yato to á gurupa yam ne se á ta daare á ta ya na jege kolo se ya ke de boboŋekurim dem to.

EXTENDED READING

For further reading on literary devices, click the links below.

<https://youtu.be/JaYPoeMJECg>.

[Understanding Prose in Literature: A Comprehensive Guide \(daisie.com\)](https://daisie.com/understanding-prose-in-literature)

[Prose - Examples and Definition of Prose as a Literary Device \(literarydevices.net\)](https://literarydevices.net/prose-examples-and-definition)

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŃA BWIA

8.1: NA LWOM

1. Na lwom ye be mo?
2. Na lwom maŃa ne, boboa taane dem jege be wola mo?
3. Ta ‘Kaanem / labaare dem tetere’ na bere kolo to.
4. MaŃe gurim na ye kolo na lwom maŃa ne to.
5. Ta wonnu telo ba na mae ba kaane jwoni to.
6. Ta nɔɔna batɔ balo na wó wane ba lwo na abam kateiri dem ne to.
7. Ta woŃo dedoa Ńwaane n na wó wane n lwo na se-n ma-n du n pa nɔɔno to.

8.2: LUA LEI

1. Lua lei ye be mo? Ma n tetere botarebia n maŃe.
2. Wɔ naa bera mo leeni lua lei?
3. Ta lua lei totoŃa yato.
4. Ba leeni lua lei maŃa kɔ mo?
5. Ta lua lei nyɔɔre yanu. Kuri yato n ma n tetere botarebia n maŃe se ko veere jase.

8.3: SENSOLA WO WONNU

1. Wonnu tɔ mo wo sensola wone?
2. Popone keira dwoa balo na wo sensola wone to.
3. BoboŃekurim delo na wo sensola wone to ye be mo?
4. Popone BoboŃekurim dwoa yalo na wae ya wo sensola wone to.
5. Keiru wolo boboŃa na leira de keiru wolo boboŃa na ba leiri to sere daane ta mo?
6. Taro zega naa boboŃa sensola wone ye be mo?

8.4: SENSOLA ZANEM

1. Popone wonnu telo n na jege se n nii n ná wora n zane tapane sensola tapane wone to.
2. Le wonnu teto n nuji telo n na popone baɲa ne to n maɲe te seinu kukuanu.
3. Ma n tetere botarebia n maɲe nonoga taana yanto:
 - a. alitireisini
 - b. metafo
 - c. ka-ta-ka-seigi
4. Ga sensola tapane dem na wo kuri ne to se n daare n leiri bwia yam na saɲe to:

WIIRU DE BOBONA

Bobona kadwoɲi deém mo wora ka nyea na gane ka pa se ka boɲe we ka de gaa laam ye bobolo mo ye ka wó wane ka nii ka tete baɲa ne. Dedaani dedoa, vara bam na nuji gaao ba beene soɲo to mo ka nu bwoɲi ka, bobona kam wo leiri ka nu ye ka wo ka gaao dim ne chore. Ko na ke fee pa se ka zeiji ka yuu to mo ka ne we vara bam maama ke.

Ko laam daare kanto yerane mo. We maa to. Tega kam yibia bobo se ka zwori. Vio de maa bobo se ko taa dole pa se gaaro tem ke soɲo kolo na jege foone to. Bobona kam maa guli Wiiru wom gula pa se ka yera bobo se ya taa sae. Ka laam maa kare ka charega gaao kom wone ka beeri ka nu. Ka maɲe ka wo goɲe ka naga ye ka na Wiiru wom!

Bobona kam lware we ka teena daa ba daga.

“Jaanja, Wiiru,” ka bwoɲi o de foone, “A yei we n lage n di ne mo. Amaa leeni n pa ne se a lage se a sa a sam maama mo zem.”

Wiiru wom yeini o swoi se o ke gegana fee mo se o laam daare o di, o laam maa bobo lei pa se bobona kam de to sam ne chore.

Konto maama to ye vara bam ya vei meeme mo ba yore soɲo seeni. Ko nam na ye dedaani to, ko pe se Wiiru wom lei sem soɲo kom vo yiga yiga. Kukur-yerena bam maa ke ba zwa keo. Ba lware we Wiiru wom wora o leeni leiɲa kalo o na yeini o leeni o daare o di to mo, ba maa ke lela ba pipiri ba duri ba yore gaao kom wo. Wiiru wom leiɲa kam daa wo guri lanyerane. Kukuri laam na pare-o to, Wiiru wom laam tae o wo bia mo

*de jworim delo o na ke de o na se se o leeni o pa bobona kam ye o wo
ni yia da se o ja o nɔne o done to.*

Yé pa kolo kolo vugimi n boboŋa.

Bwia

- a.** Popone keira batɔ na wo sensɔla tapane dem ne to.
- b.** Popone maŋa de jeiga kalo sensɔla kam na ke to.
- c.** Sensɔla tapane dem boboŋekurim mo ye be?

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŋA BWIA LEIRA

8.1: NA LWOM

1. Na lwom ye balo na tɔge nabaara wechwoŋa kam to we-lworu mo.
2. Na lwom boboa kam yeini ko ye se na-lworu wom mo bwonji ba sɔŋɔ chira de kateiri dem wa yam se ba ti ba yiga se ba cheigi taane naa labaare delo o na jege se o pa ba to.
3. Kaanem / labaare dem tetere maa ye kolo ŋwaane na bam na wora ba lwoi to. Konto wae ko ye lworu naa se ko bere yisuuri.
4. Gurim dem mo yeini de ja na bam lwom de ba de tiim ye kanto maŋa kam ne mo na-lworu wom wó ke chira bam lei naa o gwoni ni de ba ne ba na ke kolo o na lage to ba pa o, o de wó pa ba woŋo.
5. Wonnu telo ba na mae ba lwoi na to wae te ye na, sana, wodiu, mun-bwia de nanwɔle.
6. Balo na wó wane ba lwo na to wae ba ye sɔŋɔ dwi yuu tu, lir-keira (balo na fɔge nɔɔna yiga to) naa tega tu de badwonna.
7. Nɔɔno na ke wo-balɔɔ kateiri dem ne o seigi

8.2: LUA LEI

1. Ba leeni lua lei lua ne mo.
2. Kaane wolo na tege to kwo sɔŋɔ tiina naa o baro sɔŋɔ tiina. Baara mo leeni nagoro.
 - Ba ma ba seini to wom mo.
 - Ba maa bane to wom ba yage churu chwoŋa ne mo.
 - Ba mae se ba pae labaare na jege ŋwaane to mo.
 - Ba mae lusei/nagoro ba bere toone dem na jege daanem delo de pae ba to mo.
3. Lu-lea maŋa ne, lu-fuli maŋa ne de tedwonna.
 - Ba mae se ba seini ba daare ba maa zuli to wom mo.
 - Se bere faŋa de leile wonnu ta na nye daane tei to, de twa de naŋona de na jege woŋo ba ke daane tei to mo.

- Se bere we ba se we ba ge ba noono
- Se bere we to wom de o noona bam yedaane wo choge.
- Ba mae se ba bane to wom ba yage churu chwoŋa ne.

8.3: SENSOLA WO WONNU

1. Wonnu telo na wo sensola wone to tedwonna mo ye keira, jeiga de maŋa, sensola naga, boboŋekurim, taro zega naa o boboŋa,
2. Keir-dwoa sensola wone ye keira yiga tu de keira balo na zeini to mo.
3. Boboŋekurim ye tayuu kolo baŋa ne sensola kam na soŋe to mo.
4. Boboŋekurim/tayum telo de na swoi se de taa maa soŋle sensola to ye biini (bu balaja ŋwea naga), badwoŋo, dwi, de woloŋo.
5. Keiru wolo na leiri to ye keiru wolo na jira naa o leiri o boboŋa sensola kam wone to mo amaa keiru wolo na ba leira to ba jira, naa o boboŋa ba leira se sensola kam vo ka guri.
6. Taro zega naa boboŋa ye boboŋe delo taro wom na me o popone sensola kam to mo.

8.4: SENSOLA ZANEM

Wonnu telo na wo kuri ne to mo ye ka-jwoori-ka-maane boboŋa bwia yam leira.

1. Wonnu telo n na wo nii n na wora n zane sensola wone to ye sensola kam nyooŋe, taro zega naa boboŋa, sensola kam lane, jei de maŋa, de boboŋekurim.
2. Wonnu telo na wo kuri ne to mo n jege se n nii
 - Sensola kam nyooŋe te wo-yum telo na wo sensola kam ne to mo. Tonto mo yeini te te sensola kam taane kukuanu.
 - Boboŋekurim maa ye kolo ŋwaane poponno wom na popone sensola kam to.
 - Taro zega naa boboŋa maa ye kolo na wo poponno wom yuu ne ye o popone sensola kam to.
 - Jei de maŋa maa ye me de maŋa kalo tete chekke sensola kam na ke to.
 - Sensola kam lane maa ye ka yedaa, poponno na me tapun-dwoa yalo o toŋe to, poponem wade de boboŋa yia maanem wonnu na me te toŋe tei sensola kam wone to.

3.
 - a. Alitireisini ye konsonante dwi dedoa na tulisi tei botarebia boboa ne ye ba saɲe da kwaga tapuni wone to mo.
 - b. Metafo ye se n kwei wonnu telei mo n maɲe daane, konto ba nye de n na kwei ‘nenɛɛne’ n ma-n maɲe wonnu daane tei to.
4. Ka-ta-ka-seigi ye botarebu mo naa tacheini mo ba na mae ba maɲe taane delo na ba ywona zwe ne to seina.
 - a. Keira batɔ balo na wo sensola tapane dem ne to ye bobona, wiiru, de kukuri mo.
 - b. Maɲa kam ye dedaani ne mo ko maɲe de we na maa zoore to.
 - c. Boboɲekurim dem/tayum tem tedwonna wae te ye, ‘daɲe n boboɲa kolo n na wora n ke to baɲa ne’, ‘ke wonnu te maɲa ne’.

REFERENCES

1. Abdul-Rahaman, M. (2014). The Artistry of Libation Prayer Text among the Dagbamba. MA thesis: University of Education, Winneba.
2. Adams, G. (2010). Libation text: Aesthetic of language of the Nae Wulomo's performance. *African cultures and languages*, 1, 45-56.
3. Ababila, J. A. (2008). A Structural Analysis of Farefari Libation Texts. Actes du Septiem Colloque inter-universitaire sur la coexistence des Langues en Afrique de l'Ouest (20-22 Octobre 2008). Pp 1-20.
4. Aku-Shika, R. (2021). The Structure and Style of the Ga Libation Text. Afribary. Retrieved from <https://afribary.com/works/the-structure-and-style-of-the-ga-libation-text>.
5. Ayim-Aboagye, D. (1996). Art, music and religious experience in libation pouring of Akan religion. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, 16.
6. Alembi, E. (2002). The Abanyole Dirge: Escorting. The dead with song and dance: University of Helsinki. Ph.D Dissertation.
7. Nsoh, E. A., Fusheini, A. R., Ababila, J. A. (2010). Aspects of Oral Literature in Ghana with Illustrations from Selected Languages. LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG
8. Ohwovoriole, F. (2004). Urhobo Dirges: Forms and Social Functions. University of Lagos. Ph.D. Thesis.
9. Kenedy M. M. (2007). Defining a literature. *Educational Researcher*, 36 (3), 139-147.
10. Meyer, B. J. (2017). Prose analysis: Purposes, procedures, and problems 1. In *Understanding expository text*, pp. 11-64. Routledge.
11. Agyekum, K. (2013). *Introduction to literature (3rd ed.)*. Adwinsa Publication.

GLOSSARY

- Sensola ye tapane mo dé na mae tapuna de popware dé tole to mo.
- Keiru ye nabiinu, varem naa woŋo mo sensola ne.
- Lua lei ye lei selo ba na leeni lua ne to mo.

Janja, garena maane we yera yalo maama na me ya toje labaare dem wone to popone ya toge Kasem poponem wade sem mo se ko dage we poponna bam leiri yera yam mo.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Translators

Name	Institution
Catherine Abongwe	Paga SHS
Monica B.Chirakezim	Awe SHTS

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes